

Юрій Пінчук

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Микола Іванович Костомаров найбільш відомий як великий історик і громадський діяч позаминулого віку. Його життя і творчість, у тому числі літературна, як етнографа і фольклориста, видавця і публіциста, невіддільні від конкретних умов епохи, позначеної низкою загального характеру явищ. Серед них й такі кардинальні, як національне відродження в Україні в першій половині та український національно-визвольний рух в другій половині XIX-го століття.

Період упродовж якого розгорнулася різнобічна діяльність Миколи Костомарова характерний також інтенсивним процесом формування історії як науки, пробудженням національної свідомості, конституюванням української нації та іншими важливими факторами. Цьому сприяла відносна політична стабільність з кінця XVIII-го століття до початку

XIX-го і внутрішня консолідація українських земель. Адже кількість держав, до складу яких входили українські землі наприкінці XVIII ст., зменшилась з чотирьох до двох - Російська та Австрійська імперії. Більшість території була інкорпорована Російською імперією, на теренах якої саме й мешкав Костомаров, спершу в краї, де, за його висловом, великоруська і малоруська народності сходяться між собою рубіжами.

Отже населення краю перебувало під впливом російського і українського культурних потоків і відносини між росіянами і українцями, в тому числі в сфері культури, не були ворожими. Але й безконфліктними їх назвати неможна. Загалом, на думку І.Дзюби, "діалог" української і російської культур триває вже декілька сторіч. Більш або менш "на рівних" він відбувався лише в XVII столітті і, можливо, на початку XVIII століття. В деякі історичні періоди (скажімо, кінець XVIII - перша третина XIX століття) окремі українські репліки повністю тонули в російському монолозі. І.Дзюба вважає, що "несколько выравнивал ситуацию голос Тараса Шевченко, да и голоса Кулиша и Костомарова, но царизм все сделал, чтобы их заглушить (хотя в более широком смысле это ему не удалось)"¹.

Постать Костомарова з тим величезним, як на одну людину, доробком вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його організованість, дивовижні пам'ять і ерудиція, знання багатьох європейських і класичних мов, плідність його праці викликають подив і захоплення.

Костомаров Микола Іванович (псевд. і крипт. - Іеремія Галка, Иван Богучаров, Н.К. та ін.) народився як позашлюбний син дворянина і кріпачки 4 (16), за іншими даними 5 (17)², травня 1817 року. Його батьківщина слобода Юрасовка, нині Ольховатського району Воронежської області Російської Федерації, незадовго перед тим входила до складу Слобідсько-Української губернії, заселеної переважно українцями. Не випадково й досі навколишні хутірки носять відмітні назви - Український, Верхній Київ, Хрещатик, Мірошников, Херсонський³. Перші п'ятнадцять років життя Микола перебував у кріпосній залежності, яку особливо відчув після смерті в 1828 році батька - Івана Петровича Костомарова. Проте, здобув хорошу освіту. Спочатку навчався в московському пансіоні,

куди віддав його батько, потім завдяки піклуванням матері - Тетяни Петрівни закінчив Воронежську гімназію (1833) і Харківський університет (1836).

Свої студії Костомаров розпочав переважно як дослідник народного фольклору та побуту, але при певному інтересі до історії, зокрема - українського козацтва. У 1837-му він поступив на військову службу в Кінбурнський драгунський полк, де почав вивчати архів козацького Острогозького полку. Це дало поштовх до розуміння свого покликання, яким була історія. Досліджував минуле козацтва Слобожанщини, згодом розширив наукові інтереси, захопився епохою Богдана Хмельницького. З цього часу почалося його активне заняття українікою, зближення з колом українських письменників і публіцистів, що гуртувалися навколо філолога-славіста І.Срезневського.

Наприкінці 1830-х років Костомаров працює в галузі перекладу, а в 1840-х вперше виступає як літературний критик. Інтерес до української історії і фольклору стає поштовхом до україномовної творчості. Він пише історичну драму «Сава Чалий», видає збірки українських поезій, трагедію «Переяславська ніч» та інші твори.

Витримавши в 1840 році екзамен на магістра, береться до дисертації. Перша його дисертаційна робота «О причинах и характере унии в Западной России» була в 1842 році знята з захисту. В ній автор дав сумарний погляд на історію України, поставивши в центрі цієї історії, як зазначав М.Грушевський, боротьбу мас. Це не влаштовувало тогочасну владу і офіційних учених.

У 1843 році Костомаров подав до Харківського університету дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии», яку захистив у 1844-му. Вододіл в оцінці цієї роботи розділив науковців на її критиків та прихильників, як правило, за їх ставленням до нових ідейних впливів Старого Світу, у якому відбувався перехід від Європи станів до Європи націй⁴. Пізніше М.Грушевський нагадає, що костомаровська розробка фольклорної символіки заклала основи відомої теорії символів О.Потебні.

З 1845 року Костомаров на викладацькій роботі в учбових закладах Рівного і Києва. З 1846 року він - професор універ-

ситету Св. Володимира, член-співробітник Київської археографічної комісії. Тоді почав готувати до друку літопис Самійла Величка та монографію «Славянская мифология». У Києві Костомаров у числі інших постатей української інтелектуальної еліти (Т.Шевченко, М.Гулак, В.Білозерський, П.Куліш) виступив одним із засновників та ідеологом «Кирило-Мефодіївського («Україно-Слов'янського») братства» (1845-1847). Він автор його головного програмового документа - «Книга буття українського народу», відомого ще під назвою «Закон Божий». Написаний в дусі «Книги народу польського і паліgrimства польського», документ є, проте, цілком самостійним творінням, визначною пам'яткою української національно-політичної та історичної думки.

Теоретична основа згаданого братства складалася із синтезу ідей трьох рухів - українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні⁵. Костомаров - прихильник союзу (федерації) слов'янських народів на зразок Сполучених Штатів Північної Америки, за умови відродження української вільної нації та її власної державності. Майбутня слов'янська федерація мислилася як братерське співжиття народів "нерозділимо і незмісимо" у Союзі Слов'янським Речей Посполитих (республік). Ця програма, створена під впливом визвольних ідей Заходу⁶, була "однією з найрадикальніших у тогочасній Європі і не мала собі рівних у слов'янському світі"⁷.

За участь у братстві Костомаров у березні 1847-го був напередодні свого весілля з Аліною Леонтіївною Крагельською заарештований, засуджений до року ув'язнення в казематі Петропавлівської фортеці та до заслання у В'ятку, пізніше заміненого засланням до Саратова, із заборобою займатися наукою і друкуватися. Після амністії він подорожує по Європі, у 1859 році обирається професором Санкт-Петербурзького університету, який 1862 року під час студентських заворушень залишив за власним бажанням.

Становить інтерес думка дослідників про те, що було б помилкою вважати, що у віці між 20 та 30 роками Костомаров лишався просто наївним українським ентузіастом. До цього слід додати, що він не був наївним і не відокремлював себе від українства також і в пізніші роки, коли написав загально-

відомий лист до О.Герцена, опублікований у «Колоколі» в січні 1860-го. Адже лист завершується заявою, щоб ні великоруси, ні поляки не називали своїми землі, заселені нашим народом (тобто українським, його народом. - Ю.П.). Усе сказане може бути аргументацією вважати Костомарова від початку його наукової діяльності більше позитивістом ніж романтиком.

Щодо костомаровського періоду творчої зрілості, він, без сумніву, пройнятий позитивізмом. Свідченням тому є численні диспути і полеміки Костомарова, в яких, крім інших, він наполегливо обстоював свої специфічні українські інтереси. Специфічно український акцент містять і суто наукові праці вченого, причому не тільки з історії України, але й Росії та Польщі. Цей акцент у монографіях і дослідженнях Костомарова після публікації в кінці 1850-х років його книги про Богдана Хмельницького ще більше зміцнів. Даний фактор докладно висвітлив Д.Сондерс, який зокрема зазначив, що в 1861-1863 рр. пов'язана з Україною діяльність Костомарова сягнула найвищого розвитку. У 1861-1862 рр. він брав активну участь у виданні в Санкт-Петербурзі українофільського щомісячника «Основа»; у 1862-1863 рр. витратив чимало часу на організацію підписки з метою одержання коштів на видання підручників українською мовою для початкових шкіл, в яких мали навчатися діти щойно розкріпачених українських селян. Навіть після 1863 року, коли виступати в інтересах українців стало складніше, оскільки в умах можновладців українці асоціювалися з повсталими поляками, Костомаров докладав максимум зусиль, аби живе полум'я української думки не згасло. Його здоров'я погіршилося, однак він ніколи не припиняв писати.

З 1862 року і до своєї смерті Костомаров, як наголошується у сучасних студіях, опублікував понад 200 праць, у тому числі монографії про Мазепу та часи «Руїни». Величезна й копітка робота з публікації історичних джерел, виконана ним у 1860-і та 1870-і роки, майже повністю була присвячена матеріалам, що стосувалися України. Його огляди праць інших дослідників про Україну, що виходили у 1870-х роках, могли б скласти фундаментальну книгу. У січні 1881 року він скористався можливостями відносної свободи, яку було надано пресі впродовж короткого періоду “диктатури серця” Лоріс-Мелі-

кова, щоб ініціювати кампанію за скасування Емського указу (який був прийнятий російським урядом в 1876 році і забороняв більшість форм публікації українською мовою). У переддень своєї смерті Костомаров сподівався, що почуватиме себе досить добре, аби піти й послухати виступ відомого українського бандуриста Остапа Вересая. На прохання Костомарова примірник четвертого видання книги про Богдана Хмельницького поклали йому під голову в труну. Оскільки після 1863 року інший відомий письменник (і один із найвідоміших українофілів у Російській імперії середини ХІХ століття) П.Куліш був змушений поступитися принципами настільки, що, можна сказати, взагалі облишив українське питання, зайве й казати, що в таких умовах збереження українофільства вимагало від Костомарова надзвичайної сили духу⁸.

Останні два десятиліття життя Костомарова як знаменитого історика і письменника минули в напруженій роботі й мандрівках - по Росії, Україні й за кордоном. У 1864 році Рада Університету Св. Володимира присудила йому ступінь доктора історії, 1876 року - він обраний чл.-кореспондентом Петербурзької Академії наук, входив до складу інших вітчизняних та зарубіжних наукових установ, закладів і товариств (Історичне товариство Нестора-літописця, Південно-слов'янська Академія тощо), з 1884 року - почесний член Київського університету. За свій титанічний труд був удостоєний золотих медалей Петербурзької Академії наук (1861 р., 1872 р.), ордена Станіслава I ступеня й інших нагород.

У 1873 році Костомаров брав участь у підготовці археологічного з'їзду в Києві. Тоді зустрівся з Аліною Леонтівною Кісіль, з якою обручився 1847-го року. Потому неодноразово бував в Україні, переважно відпочиваючи і працюючи в садібі Дідівці поблизу Прилук. В цьому куточку творчості і доброти 9 травня 1875 року він обвінчався з Аліною Леонтівною, з якою щасливо прожив до своєї смерті. Микола Іванович помер 7 (19) квітня 1885 року в Санкт-Петербурзі. Похований 11 (23) квітня на Волковському кладовищі.

Стосовно Костомарова як особистості, вченого і письменника впродовж майже ста останніх літ час від часу поставало питання: до якої культури він належить - української чи

російської? Переважно відповіді зводилися до того, що Костомаров є російським, або російським і українським істориком, письменником тощо. Лише деякі вчені, зокрема В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко вважали його українським істориком, називали "наш Костомаров", окремі його твори "уважали за "євангеліє українського націоналізму"⁹. Порушене питання й сьогодні залишається напіввідкритим, тому що Миколу Костомарова російська наукова громадськість аж ніяк не збирається "повернути" українцям і цей факт не залишився поза увагою сучасних дослідників в Україні¹⁰. В зв'язку з вищевикладеним треба пригадати те, що матір'ю Костомарова була українська селянка-кріпачка, що народився Микола в слободі з переважаючим українським населенням, в оточенні якого ріс і виховувався. Що його становлення як ученого і письменника, громадського діяча відбувалося у Харкові, Рівному, Києві. Що творчі зацікавлення цієї постаті були пов'язані передусім з українознавством. Нарешті, що від Костомарова бере свій початок новий український політичний рух і що він стояв у витоків творення української етнічної ідентичності. Отже, Микола Костомаров є діяч української науки і культури, а також політик-практик, один із засновників вітчизняної політології¹¹, який водночас займався російською і польською тематикою.

В XIX столітті, зокрема в 50-ті й 60-ті роки, українська історія сприймалася в російській історіографії здебільшого в межах офіційної історії Російської імперії. Вона розглядалася як історія Південно-Західної Росії (Малоросії) або провінційна історія з перспективи вивчення місцевих старожитностей. На відміну від цього версія української історії, запропонована Костомаровим в дисертаціях та інших наукових студіях 1840-х років, зокрема в статті «Мысли об истории Малороссии», і розвинута ним у 1857 р. в «Богдане Хмельницьком» вирізнялася такими головними рисами: 1) в монографії відтворювалася історична особистість загальнонаціонального масштабу, яка інтерпретувалася на засадах самоцінності українського історичного процесу; 2) оціночні положення праці хоча й цілковито не суперечили усталеним стереотипам російської історіографії, однак, репрезентували інший маловідомий пласт соціального буття - народ, або народні маси¹².

У сукупності праці Костомарова своєю хронологією та просторовими межами обіймають низку епох, насичених визначними подіями української, російської та польської історії, а також охоплюють ряд суміжних наук і дисциплін. В їхньому числі етнографія, фольклористика та інші, зокрема археологія і джерелознавство, які відігравали значну роль у процесі формування та розвитку позитивістської історіографії в Україні. Багатогранність та багатовимірність його доробку, інші фактори, пов'язані з тогочасними політичними й ідеологічними мотивами суспільного середовища призводили до зіткнення думок в оцінці цього ученого. Причому, акценти в оцінці спадщини Костомарова та його ролі в історії української науки неодноразово зміщувалися, особливо з появою у першій чверті XX ст. державницького напрямку в українській історіографії. Серед найбільш критикованих була костомаровська так звана "теорія хатнього вжитку" української мови, висунута ним у середині 1870-х років у зв'язку з реакційними заходами царського уряду (Емський акт 1876 року, який доповнював Валуєвський циркуляр 1863-го), спрямованими на придушення української культури. Очевидно, така поміркована позиція Костомарова, яка вирізнялася, приміром, від радикальної драгомановської, спричинилася до появи невтішних, м'яко кажучи, суджень про нього. Не вільна від них й новітня і досить змістовна студія Д. Сондерса. На думку цього вченого, "Костомаров впродовж тридцяти років з моменту реабілітації у другій половині 1850-х років і до своєї смерті у 1885 був ніким іншим, як звичайним пристосуванцем"¹³. Це судження, зважаючи на загальновідомі факти, не є беззаперечним.

Стосовно паралелі Костомаров-Драгоманов, слід враховувати, що, на відміну від першого, другий, розквіт творчості якого припадає на роки еміграції, знаходився в сприятливих умовах для розвитку своїх ідей, "не мав "над собою" царських чи цісарських цензорів і жандармів, був вільний від того "внутрішнього цензора", який травмував духовність, не кажучи вже про політико-теоретичні пошуки його наддніпрянських, буковинських та й галицьких земляків-українців"¹⁴. Навряд чи досяг би він таких результатів, "залишаючись, - як слушно зазначив історик А. Круглашов, - в Австрійській Україні, не

кажучи вже про Російську імперію¹⁵. Якщо б Костомаров був пристосованцем, він би не пішов у 1862 році у відставку із Санкт-Петербурзького університету через те, що втратив, як твердить Д. Сондерс, “симпатію з боку студентів”¹⁶. Д. Сондерс також стверджує: “Хоча за умовами звільнення із заслання у 1856 році Костомаров міг мешкати в будь-якому місті імперії, він так ніколи й не повернувся в Україну на постійне проживання”¹⁷. Автор цих рядків, на жаль, не вказує на дійсні причини того, чому видатний історик мав скінчити свій вік у Санкт-Петербурзі. Проте добре відомо, що це відбулося не з його власної волі, а з примусу влади¹⁸. Пророчє у шевченківській поезії кінця 40-х років Костомаров був схарактеризований як “невольник”.

Існує думка, що наприкінці свого життя Микола Костомаров вважав себе “абсолютно нетенденційним”, а замолоду його погляди були зовсім іншими - він був “крайнім і нетерпимим українофілом”¹⁹. Разом з тим творча спадщина Костомарова, зокрема науково-публіцистична і полемічна, епістолярій тощо, засвідчує, що в зрілому віці йому були властиві принципи вироблені і засвоєні саме в період розквіту таланту. Приміром, в зв'язку з перемінністю поглядів П. Куліша на питання зруйнування Запорозької Січі та знищення українського козацтва, він у 1883 році зауважив: “Якщо письменник, здобувши довір'я до себе своїх читачів, надумає випробувати ступінь цього довір'я - стане сповіщати їм зовсім противне тому, що вони колись звикли слухати від нього..., то він може бути жорстоко покараний за свою гординю: зникне колишнє до нього довір'я, зіпсується любов до нього і замість колишніх похвал і захвату посиплеться на нього ряд дорікань і презирливих насмішок, а то іще й гірше - його забудуть, на нього не стануть звертати ніякої уваги”²⁰.

На проязі свого творчого життя, особливо в 1860-1880-х роках, М. Костомаров неодноразово полемізував з відомими істориками, які репрезентували державну (юридичну) школу російської історіографії та централістичну схему реконструкції історії Росії. Зокрема - з С. Соловйовим з приводу оцінки історичної ролі козацтва, з М. Погодіним, прибічником теорії норманського походження давньої Русі, з Г. Карповим з приводу епохи Б. Хмельницького та джерельної основи костомаров-

ських праць про неї, з І. Забеліним стосовно співвідношення висвітлення історії народу та держави, з М. Коляловичем по питанню підпорядкування пошуків історичної істини справі пропаганди політичних переконань та ін.²¹

Щодо громадсько-політичної діяльності Миколи Костомарова необхідно підкреслити, що він дотримувався в ній християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності, які знайшли яскраве відображення у написаній ним «Книзі буття українського народу». В цьому творі широко представлені історичні картини з минулого України, проаналізовані тенденції розвитку українського народу та його державності на підвалинах ідеї національної самобутності, але не винятковості, що свідчить про загальнолюдське розуміння автором історичного процесу, шанобливе ставлення до досвіду інших культур і народів. Екстремізм завжди був гидким цій особистості. Проте, на думку науковців (Д. Сондерс та ін.), повну оцінку внеску Костомарова у творення української етнічної ідентичності ще належить зробити. У цьому контексті доцільно пригадати, що Костомаров знаний як впливовий діяч українського громадського руху в С.-Петербурзі. Був серед тих, хто проводжав в останню дорогу Тараса Шевченка, виступив з промовою під час його похорону, брав участь в організації та проведенні панахид по ньому, популяризував творчість поета, упорядкував і відредагував «Кобзар», який 1876 року вийшов у світ з його передмовою, був одним з ініціаторів перевезення праху генія в Україну тощо.

Варто зазначити і те, що початок наукової діяльності М. Костомарова припадає на часи кінця 30-х років XIX ст., коли в російській офіційній науці домінувала запроваджена тогочасним міністром народної освіти графом С. Уваровим тріада: православ'я, самодержавство, народність. Водночас багатонаціональна Російська імперія перебувала на зламі двох епох, на межі вибору шляхів та засад реформування суспільства, які мали відповісти на виклик Нового часу, зокрема на перехід від феодального ладу до західноєвропейської модернізації суспільства. Західні впливи побутували і в науці. Серед них особливо вирізнялося впровадження звільненої від схоластичних догматів науки німецького типу в університетських центрах, у тому числі на українських землях,

зокрема в Харкові та Києві. Відбувається активний процес записування й збирання пам'яток народної словесної творчості, публікації документів з української минувшини, колекціонування козацьких старожитностей та рукописів як перший етап українського відродження²².

Процес формування світогляду і наукових інтересів Костомарова є оригінальним, - складався з гами впливів соціокультурного оточення та різноманітної інтелектуальної атмосфери. Будучи студентом Харківського університету, він слухав лекції талановитих професорів цього вузу - грецької літератури А.Валіцького та всесвітньої історії М.Луніна, які справили на нього величезне враження. Відтоді Костомаров полюбив історію над усе і з того часу із запалом поринув у читання та вивчення історичних книг. Адже Лунін як педагог і учений з європейською освітою умів поєднувати яскравість і рельєфність викладу з науковим змістом, дбайливо з'ясовував внутрішню ситуацію подій, "ідею кожної епохи"²³. Це заклало підвалини для методологічної еволюції Костомарова від романтизму до позитивізму.

Відчувши смак до історії, Костомаров активно поповнював свою освіту в галузі історичних наук. Зокрема, їздив до Москви і там в університеті як вільний слухач відвідував лекції, в тому числі професорів М.Погодіна, С.Шевирьова, а також М.Каченовського. Від останнього - історика і літературного критика, одного із засновників скептичної школи в російській історіографії Костомаров сприйняв елементи історичного критицизму, що знайшло відбиття у його працях, особливо в «Лекциях по русской истории».

Оригінальність наукових та суспільних впливів, яких зазнав Костомаров, полягала і в тому, що вони спонукали його до активних занять українікою. Ці заняття розпочалися під час зближення з колом українських письменників і публіцистів, що згуртувалися у Харківську школу романтиків, і продовжувалися ним постійно. Зацікавленість представників цієї школи народом як суб'єктом історії стала підґрунтям для утвердження "історичного" різновиду української романтичної історіографії, яка зумовила перехід до позитивізму - наступного етапу в розвитку історичної науки України.

М.Костомаров зазнав також відчутного впливу з боку

представників західноєвропейської гуманітарної думки. Ще з молодих років він почав знайомитися з творами Ф.Вольтера, Ж.Даламбера, Д.Дідро та інших енциклопедистів XVIII століття. У 1857 році він здійснив свою першу тривалу подорож до європейських країн, які згодом відвідував ще не раз. Його дуже цікавили німецькі й англійські філософи та історики, зокрема І.Кант, Д.Юм, Г.Мюллер. Він регулярно читав європейську періодику, твори давніх і сучасних авторів, у тому числі слов'янських. Приміром, як видно з автобіографії Костомарова, добре був обізнаний з вченням П.Прудона, з творчістю А.Мицкевича, В.Ганки, з яким у 1857 році познайомився особисто, та багатьма іншими ученими, письменниками, видавцями, громадськими діячами тощо. Костомаров цікавився працями фундаторів позитивізму, якими вважаються О.Конт, Д.Мілль і Г.Спенсер. Очевидно, від них він почерпнув деякі погляди на філософію історії та методологію історії. Адже вчені цього напрямку висували у якості пріоритетних проблем дослідження (крім інших) історію етносоціальних спільностей, виступали за створення широкої емпіричної (джерельної) бази історичної науки і об'єктивізацію методики наукового пошуку. Саме ці ідеї були близькими Костомарову, як свідчить його творчість. Він розглядав народ, народні маси у якості провідного фактора історичного процесу й приділяв пріоритетну увагу висвітленню народних рухів, повстань та інших процесів і явищ народної історії.

Найважливішим досягненням Костомарова як історика стало відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно до загальноросійської та польської історії, яке одержало логічне завершення у працях М.Грушевського, зокрема в есе «Звичайна схема "руської" історії і справа національного укладу історії східного слов'янства».

Глибокий слід залишило в свідомості М.Костомарова соціокультурне оточення міст Рівного та Києва. З Волинською землею пов'язані його родовід, педагогічна і фольклорно-етнографічна діяльність, поглиблення історичних та історіософських поглядів. Київ - це переважно професура в Університеті Св. Володимира, праця у Київській археографічній комісії, участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

Отже, знайомство і спілкування з такими особистостями, що не потребують додаткових характеристик, як М.Максимович, М.Іванишев та інші відомі професори, В.Білозерський, М.Гулак, П.Куліш й інші представники інтелігентської еліти сприяло удосконалюванню системи поглядів, понять і уявлень Костомарова про навколишній світ.

Вирішальний вплив на світогляд Миколи Костомарова справила зустріч, співпраця і дружба з Тарасом Шевченком - геніальним поетом, мислителем і художником, українським національним пророком. З цього приводу П.Куліш у спогадах про М.Костомарова писав, що він не міг бути вільний від впливу Великого Кобзаря²⁴. Про дієвість шевченкового впливу неодноразово згадував у своїх творах і сам Костомаров. Зокрема, стосовно знайомства з ненадрукованими віршами поета зазначав, що після їхнього прочитання його обдало жахом, бо він побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя²⁵.

Існує думка, що Костомаров не був повністю позбавлений уявлення про Т.Шевченка як мужицького поета. Приміром, у передньому слові до Повного зібрання творів у дванадцяти томах Тараса Шевченка зазначається: "Певна однобічність такого роду була і в патетичній костомаровській характеристиці народності Шевченка, хоч загалом ця характеристика і справедлива, і глибока, і блискуча"²⁶. В зв'язку з закидом на адресу Костомарова про однобічність, доречно процитувати (у контексті питання, що тут розглядається) його самого. Так, у відзиві на «Кобзарь» він писав: "Проникаєся поезією Шевченко, возникает и утверждается мысль и надежда возрождения массы, прежде осужденной на лишения под гнетом предрассудков, от которых мы еще вообще слишком несвободны, хотя и думаем, что освободились, - возрождения массы не только малороссийской, но вообще всякой... Вот отчего и великорусс, и поляк, и немец, и француз, если только у него есть поэтическое чутье и теплое, любящее сердце, не останется без влияния от поэзии Шевченко"²⁷.

Перебуваючи на засланні в Саратові, М.Костомаров на початку 50-х років зазнав певного впливу з боку М.Чернишевського, до гуртка якого входив. Але через декілька років, він - лідер українського громадського руху в Санкт-

Петербурзі розчарувався у вченні Чернишевського, особливо не поділяв пропагованої ним ідеї про побудову нового суспільного устрою шляхом кривавих руйнівних переворотів.

Цілком слушною є думка викладена у згаданій розвідці Д.Сондерса, що з огляду на політичне середовище, в умовах якого Костомаров доводилося проводити всю свою роботу як історику, етнографу, архівісту та громадському діячеві, можна припустити, що виявляти фундаментальну точність або, навпаки, фундаментальний пропагандизм було просто неможливо. Разом з тим, він, можливо, діяв у один спосіб, коли справа стосувалася речей, на його погляд, другорядних стосовно кола основних інтересів, і зовсім у інший, коли йшлося про моменти, що їх він вважав центральними. Основною метою Костомарова, вважає Сондерс, було відокремлення ідентичності українців від інших народів, із якими їх звела доля. Намагаючись досягти цієї основної мети, він був готовий якщо не цілковито заперечувати наукові правила, то принаймні певною мірою від них відступати. Щоб вижити в умовах поліцейського нагляду, йому як кирило-мефодіївцю доводилося ховати листок свого українофільства "у лісі" своєї професійної діяльності, хоча в душі був глибоко переконаним українофілом. Особисто Костомаров своє українолюбство із зрозумілих причин, принаймні на публіці, заперечував. Те ж робили і продовжують робити деякі дослідники життя і творчості Костомарова²⁸. Навіть в бездоганній в цілому статті В.Панченка, котрий довів, що в англійського письменника Джорджа Оруелла був попередник - Микола Костомаров, який теж замислювався над химерною долею прекраснодушних соціальних ілюзій, звертається увага на те, що останній "вважав себе далеким від політики"²⁹. В зв'язку з порушеним вище питанням становить інтерес ще одна думка Д.Сондерса, згідно з якою для Костомарова час був цілісною матерією. Він добре знав, що, досліджуючи минуле України, тим самим допомагає її теперішньому. Звісно, він ніколи не висловлювався про "корисність" минулого аж так багатослівно, однак безсумнівно, що суть цього питання, як і те, до чого воно може привести, були для нього цілком очевидними. Інакше кажучи, немає сенсу вважати, що Костомаров замолоду був палким прихильником України,

однак із часом його ентузіазм згас. Просто, зазнавши від влади у 1847 році тяжких страждань, він став обачнішим у методах викладу свого ентузіазму. На погляд іншого дослідника - В.Потульницького, є вагомі аргументи, щоб вважати М.Костомарова (разом з М.Драгомановим) одним з предтеч і засновників української політології як науки.

Стосовно костомаровської філософії історії. Вона, як і аналогічні наукові ідеї інших мислителів XVIII-XIX ст. (Й.Гердер, Ж.Кондорсе, Г.Гегель), була переважно загальною теорією історичного розвитку, пов'язаною з філософською інтерпретацією історичного процесу та історичного пізнання. Проблематика його праць має свій загальнолюдський смисл і конкретний прояв у науковому аналізі діяльності народів і окремих осіб. Проте, результати діяльності попередніх людських поколінь, пов'язані з розвитком матеріального і духовного життя, він вважав, як щось дане, від волі людини не залежне. В цьому розумінні розвиток суспільства є природно-історичний процес. Але цей процес не є автоматичним. Назрілі матеріальні і духовні потреби суспільства переломлюються в інтересах його носіїв (націй, народностей, соціальних груп, окремих осіб) і реалізуються у боротьбі та єдності їхніх зацікавлень. Історіософія Костомарова зовсім не претендує на те, щоб зображувати апіорну схему всесвітньо-історичного процесу. В цьому плані можуть бути віднесені до недостатньо обґрунтованих його погляди щодо федеративного начала в давній Русі, які, правда, ще потребують додаткового вивчення, та ін.

М.Костомаров зробив помітний внесок в дослідження загальнометодологічних проблем історичного процесу, проаналізувавши в науковому і суспільно-політичному плані зміст понять: слов'янське питання, слов'янофільство, панславизм, українофільство та багатьох інших. Тут він розкривається як талановитий дослідник історії та культури слов'янських народів. Зокрема, у відомій течії суспільно-політичної думки XIX ст. панславизмі Костомаров уособлював демократичне крило. Спираючись на власну федералістську концепцію, учений вважав, що зачатки федералізму в давньому слов'янському суспільстві становили одну з кращих нереалізованих можливостей в розвитку Росії та України. Він як

політолог і діяч Кирило-Мефодіївського братства виступав за створення панслов'янського союзу на добровільних і рівноправних засадах на зразок США або давньогрецьких полісів. На його думку, цей союз повинен був спиратися переважно на культурну, расову і релігійну спільність слов'ян і в той же час на демократичні, правові принципи міждержавної організації, які б передбачали рівність всіх суб'єктів об'єднання. Також потрібно відзначити й те, що Костомаров не був позбавлений ідеї українського месіанізму. Це прослідковується у «Книзі буття українського народу» та статті ученого «Две русские народности». Для його інтерпретації месіанізму характерні мотиви перебудови суспільства на християнських засадах і уявленнях про справедливість, свободу і рівність, на відміну, приміром, від польського месіанізму XIX ст., зорієнтованого на відтворення Речі Посполитої.

М.Костомаров належав до віруючих православного віросповідання, але досконально знав католицькі обряди і приділяв значну увагу іншим напрямам і течіям християнства. В його працях розглядається релігійний фактор в історичному процесі України, Росії, Польщі та інших країн, зокрема конфлікт римо-католицької та греко-православної церков на українських землях, а також роль православ'я і мусульманства в російсько-турецьких війнах XVIII-XIX ст.

Особлива сторінка у творчості Костомарова, як за своїм значенням, так і тому, що й досі залишається маловивченою, це етнопсихологія. На думку ряду учених, у тому числі В.Янева, першим дослідником етнопсихології українського народу був саме Костомаров з його працею «Две русские народности», яка містить перші синтетичні узагальнення стосовно даної галузі знань. Головна відмітна риса українського народу в інтерпретації Костомарова полягає у пріоритеті особистого над колективним на відміну від російського народу, для якого характерним є домінування колективістських начал над індивідуальними. У баченні ученого, народ є основним началом всіх форм суспільного і політичного життя, вивченням яких займається історична наука. Поняття народ вживається ним переважно в межах дихотомії, антитези народ-аристократія для інтерпретації

провідних факторів історичного процесу, а також для протиставлення удільно-вічового (народного) начала централизованій абсолютистській державі (самодержавству).

У своїх працях «Вступительная лекция в курс русской истории», «Об отношении русской истории к географии и этнографии» Костомаров актуалізував і обґрунтував необхідність дослідження історії народного життя на засадах широкого використання етнографічного та географічного матеріалу, а також комплексу інших джерел, у тому числі документальних, чим сприяв утвердженню народницького напрямку в українській історіографії другої половини XIX ст. Його творчість справила значний вплив на наступне покоління істориків-народників, зокрема на В. Антоновича, М. Грушевського та деяких їхніх учнів, як в Україні, так і в діаспорі. Отже, Костомаров як історик має свою наукову школу, яка виходить за традиційні загальноприйняті межі.

Для розкриття основних ідей своїх творів, інтерпретації головних факторів історичного процесу, а також для пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій і явищ М. Костомаров використовував певні поняття, категорії і терміни. Його понятійний апарат і наукова термінологія - це тема для спеціального дослідження і висвітлення. Стосовно деяких відмітних складових цієї теми можна сказати наступне:

У творчості Костомарова використовуються терміни аристократія та аристократизм. Перший - переважно в межах антитези аристократія - народні маси, другий - для інтерпретації ролі панського впливу в процесі руйнування Речі Посполитої та для підкреслення згубності його впливу на ватажків народних рухів в Україні.

Широко застосовується термін бунт, переважно в контексті костомаровської концепції боротьби двох начал - самодержавного і федеративного.

Термін Гетьманщина і пов'язаний з ним інститут Гетьманщини в працях Костомарова найбільш часто зустрічається у взаємозв'язку з історією козацької вольниці, народних виступів XVI - XVIII ст. проти національного, релігійного та кріпосницького гніту.

Різнобічно використовується Костомаровим термін козацтво, яке в його контексті уособлює традиції вічової

вольниці, що протистоять єдинокоролівському началу.

Війну українського народу на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким Костомаров визначає як козацьку революцію, в якій особливе місце зайняв релігійний фактор - воз'єднання православних єдиновірців.

Вирізняється оригінальністю термін народоправство, який з цензурних причин Костомаров уживає у своїх творах замість терміна республіка для позначення, інтерпретації та оцінки особливостей соціально-політичної орієнтації північно-руських земель (Новгород, Псков, В'ятка) в XI-XV ст. Учений розглядав народоправство як найважливіше явище руської історії та одну з провідних тенденцій історичного процесу - розвитку самодіяльності народних мас, зокрема в період удільно-вічового укладу. Вбачав елементи народоправства в пізніших соціальних утвореннях: в організації козацтва, в общинному дореформеному селі тощо.

Становлять також інтерес такі категорії, терміни і поняття з наукової спадщини та в інтерпретації Костомарова, як гайдамаки і гайдамаччина, община, руїна, слов'янофільство і західництво, уділ, унія, й багато інших.

М. Костомаров є автором декількох серій історичних творів, найвідоміші з яких за їхніми спеціальностями такі: з української історії - «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа»; з російської історії - «Бунт Стеньки Разина», «Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка», «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия»; з польської історії - «Последние годы Речи Посполитой»; з всесвітньої історії - «Патриарх Фотий и первое разделение церквей».

У монографії про Богдана Хмельницького, про яку Т. Шевченко відгукнувся у щоденнику, назвавши її, - "поучительная, назидательная книга", знайшла втілення історична концепція автора, складовою частиною якої є ідея державної незалежності України. Епоха Хмельницького висвітлюється з урахуванням спектра соціальних, релігійних та інших факторів, а Хмельниччина розглядається як національно-визвольний рух. Самостійне значення має костомаровський «Вступ» до цієї монографії, який, на думку В. Антоновича, безсумнівно, найкращий систематичний нарис з історії козацтва.

«Руина» присвячена Костомаровим відтворенню історії України другої половини XVII ст. Вона тематично і хронологічно продовжує його дослідження про Богдана Хмельницького, гетьманства Юрія Хмельницького та Івана Виговського. Авторський задум полягав у систематичному викладі історії українського народу в періоди його посиленої діяльності. Ця праця написана на значному джерельному матеріалі, розпочинається з розповіді про похід гетьмана Правобережної України Павла Тетері разом з польським військом на Лівобережжя і закінчується оповіддю про гетьмана Івана Самойловича.

Миколі Костомарову належить одне з перших місць у справі створення повноцінного історичного дослідження, присвяченого українському гетьману Івану Мазепі. В монографії «Мазепа» автор показує гетьмана не лише як історичну особу, а й як людину свого часу, своєї доби. Праця починається описом походження Мазепи і завершується розділом про його історичне значення. Велика увага приділяється питанням історії козацтва, торгівлі, переселень, культури тощо на теренах України. Перекладена на шведську мову й популяризована французькою, ця монографія сприяла розповсюдженню наукового, але з певним нальотом критицизму (переважно внаслідок втручання цензури), погляду на Мазепу у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Монографія «Бунт Стеньки Разина» є найбільш значимим для свого часу дослідженням Костомарова про громадянську війну 1670-1671 років у Росії. Автор концентрує увагу на «самодеятельности народа, проявившейся в бурное восстание» С.Разіна. Центральна ідея - побудова республіканського суспільства на прикладі козацтва з його демократичними початками, до яких прагнули повсталі. Ідея свободи пронизує й іншу працю Костомарова - «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада». В ній крім викладу історичних подій з давніх часів до втрати незалежності, велике місце приділено географії та внутрішньому побуту Новгорода, Пскова і В'ятки (суспільне життя, торгівля, церква тощо). Костомаровська спонука «изучать и выражать в истории народную жизнь» знайшла свій вираз також у творі «Смутное время Московского государства». Головний висновок

автора щодо цієї, за його словами, страшної і кривої епохи, полягає у тому, що «народ, перенесший ее, вышел из нее с торжеством».

У 1872 році Микола Костомаров одержав премію Петербурзької Академії наук за монографію «Последние годы Речи Посполитой». В ній автор в основному виконав свій задум - висвітлити питання про причини падіння польської Республіки і характер подій, які супроводжували це падіння у XVIII столітті.

Стосовно публікації «Патриарх Фотий и последнее разделение церквей» необхідно сказати, що інтерес Костомаров до Фотія пояснюється тим, що цей патріарх поширював християнство серед слов'ян, одним з перших став проти папізму в християнському світі.

Серед опрацьованих М.Костомаровим найважливіших тем виділяється тема історії козацтва, зокрема українського. Велику увагу приділив учений висвітленню процесу формування козацтва, його складу, козацьким рухам, з'ясуванню їхніх причин тощо. Оригінальність поглядів на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що історик не вважав козацтво негативним явищем у процесі становлення вітчизняної державності, підкреслював притаманні козацтву традиції народної «вольності» та демократизму, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. Також він простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва Запорозької Січі, основу якої складав «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномена, увів до наукового вжитку термін: Християнська козацька республіка.

Костомаров започаткував і розвинув ідею необхідності дослідження всіх верств суспільства, суттєво поглибив і надзвичайно широко популяризував знання з історії, яку подав також у життєписах її найголовніших діячів (Володимир Святий, Петро Могила, Пилип Орлик, Григорій Сковорода та ін.), неабияк зацікавив ними громадськість.

Плідно працював М.Костомаров і в галузі історіографії та джерелознавства, здійснив глибокий науковий огляд майже всього комплексу вітчизняних літописів. З 1860 року він член Археографічної комісії. Редаговані та рецензовані ним видання унікальних фундаментальних зібрань, якими є «Акты Южной

и Западной России» (Т.1-9, 11, 13) та «Архив Юго-Западной России», не менше вражають ніж його монографії. У науково-пошуковій і видавничій діяльності вчений використав 65 вітчизняних і зарубіжних архівів і бібліотек. На думку І.Крип'якевича, археографічні роботи Костомарова назавжди залишаться величезним пам'ятником його праці. І це зрозуміло. Адже своєю археографічною діяльністю Костомаров сприяв формуванню документальної джерельної бази історії України, а також переходу народницького напрямку від романтичного до позитивістського.

Конкретне наукове і культурно-освітнє значення мала педагогічна діяльність Миколи Костомарова, передусім - як учителя гімназії в Рівному і Києві, а головне - в якості професора Київського і Санкт-Петербурзького університетів. Деякі з його учнів стали знаменитостями, як, приміром, художник Микола Ге. Публічні лекції історика збирали величезну аудиторію інтелектуальної еліти в Санкт-Петербурзі, Новгороді та інших містах. Не маючи безпосередніх учнів у розумінні підготовки наукових кадрів, він як талановитий лектор багато зробив для формування історичної думки. Коли Костомаров у 1862 році звільнився з Санкт-Петербурзького університету, група студентів у листі до нього писала: «Із сумом дізналися ми, що Ви полишаєте нас. Ми втрачаємо у Вас професора, якого ніким замінити, яким пишається наш університет, і людину, готову стати хоч би одному на захист того, що вона, за вільним переконанням, вважає істинним і корисним. Це - рідкісна мужність, особливо зараз у нас, і, повірте, ми уміємо цінити її!»³⁰

Для Костомарова 1862 роком назавжди завершилась блискуча викладацька діяльність, хоча його неодноразово запрошували, навіть обирали на кафедри різних університетів країни, зокрема Київського і Харківського. Але скористатись цим він не міг, на перешкоді були «височайші» чиновники. Оцінюючи професуру Костомарова з висоти сьогодення, маємо визнати, що, можливо, найбільшим її здобутком був принцип, за яким майже кожному його лекційному курсу передувала конкретна програма або вступна лекція з викладом методології та методів висвітлення певної теми, доби тощо. Сукупність прийомів дослідження і система досягнення поставлених

завдань, як він їх розумів стосовно до історичної науки, приміром, докладно викладені ним у вступній лекції до курсу руської історії, прочитаній в університеті 22-го листопада 1859 року. Зокрема, торкаючись предмета і завдань історії, вчений вважав за необхідне, виходячи з тодішнього стану історичної думки, висунути на перший план народне життя, оскільки, викладаючи тільки історію державного життя, мимоволі будемо підпорядковувати принцип державності ідеї народності³¹.

Окрема сторінка в діяльності М.Костомарова це його участь у періодичних виданнях, зокрема таких відомих, як «Современник», «Отечественные записки» та ін. Він був одним з організаторів і активним співробітником часописів «Основа» і «Вестник Европы», сприяв заснуванню журналу «Киевская старина», в якому без гонорарів друкував свої розвідки, щоб матеріально підтримати це рідне для нього видання.

Вище, у певному контексті, вже йшлося про костомаровську наукову школу. Проте, зважаючи на дискусійність цього питання, доцільно звернутись до нього, але в теоретичному аспекті, ще раз. Своєю теоретичну концепцію історичного дослідження у розгорнутому виді Костомаров репрезентував у публічній лекції, прочитаній в Географічному товаристві 10-го березня 1863 року. Її зміст був опублікований того ж року під назвою «Об отношении русской истории к географии и этнографии». Система положень, викладених у цій студії, - кредо костомаровських наукового світогляду та історичної школи. Найважливішими положеннями є такі:

«Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств.

...Дипломатичні відносини й угоди, війни, законодавства, придворні інтриги, явища домашнього побуту, анекдоти про сучасність, література, - все це матеріали, якими потрібно вміти користуватися для побудови історичної науки. Не повинен приймати історик купи цегли за готовий будинок; не повинен називати наукою те, що ще служить тільки матеріалом науці. Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали у свій час. В цьому вся

таємниця сучасних історичних вимог.

...Історики наші мали на увазі державу і її розвиток, а не народ: останній залишався в очах їх, так би мовити, бездушною масою, матеріалом для держави, яка одна зображувалася з життям і рухом. Для повноти ж історичної науки необхідно, щоб й інша сторона народного життя таким же чином була в науковій ясності... В дійсності недостатньо знати, що такий-то государ видав якийсь указ і в такому-то тексті, коли ми не знаємо, як він сприймався в умах народу і як діяв на повороти його життя?

...До цього часу ми починали історію варягами і думали доходити (якщо не доходили) до царювання Олександра Миколайовича; тепер подумали про зворотню дорогу; замість того, щоб занурюватися в невідомість і з її темряви поступово доходити до відомого, підемо від відомого до невідомого, із світла в сутінок і темряву³².

Як бачимо, Костомаров не заперечував необхідності дослідження інституту держави та процесів державотворення. Здається, його методологічні дослідницькі засади досі оцінювалися однобічно і потребують додаткового вивчення з висоти сучасних наукових знань. Очевидним є те, що вони оригінальні, плід здебільшого його власної творчості, а не запозичені, як це здебільше простежується у науковій практиці. Підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що М.Костомаров мав наукову школу та її послідовників, а В.Антонович і М.Грушевський - ще й безпосередньо учнів.

Як відомо, розквіт української романтичної історіографії та визрівання з неї позитивістської відбувався під європейським впливом, а найбільш помітну роль в цьому процесі відігравали представники народницького напрямку. Завдяки їхнім творчим зусиллям була сформована одна з провідних наукових шкіл, яка отримала широкий спектр визначень і оцінок. В останні роки цей спектр з ініціативи Я.Дашкевича та інших учених звужився і в новітній фаховій літературі обстоюється така думка: "Українська історична школа по лінії Микола Костомаров - Володимир Антонович - Михайло Драгоманов - Михайло Грушевський посідає вагоме місце у формуванні не лише української та російської, а й усієї

європейської історичної науки"³³. Отже, є всі підстави стверджувати, що М.Костомаров стояв у витоків тієї історіософської концепції, яка відстоювала інтереси народу (не на шкоду інтересам нації і держави) в контексті створення універсальної історії. Є також сенс відмовитися від погляду на Костомарова, як на історика, котрий не мав наукової школи. Адже його творчість нерозривно пов'язана, передусім концептуально, з школами В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського і органічно до них належить. Водночас школи цих учених спільно з науковою спадщиною М.Костомарова репрезентують українську народницьку історіографію, тобто певну школу в науці історія. Не випадково і цілком справедливо саме Костомарова дослідники вважають "батьком" цієї історіографії, діячем народництва.

Костомаров як представник, один із засновників, ідеологів і теоретиків, народницького руху в Україні відіграв також провідну роль у формуванні народницького напрямку (школи, течії) в українській історіографії, сповна використавши здобутки національного романтизму та фольклорно-етнографічних досліджень народного життя, а також ідеї вітчизняного месіанізму, панславізму, федералізму і егалітаризму. Він віддавав пріоритет народу, народним масам у якості провідного фактора історичного процесу та приділяв переважну увагу висвітленню народних рухів, повстань й інших явищ народної історії. Зважаючи на наявність простолюдного читача цієї історії, дещо в ній ідеалізував і романтизував. Для його народницької концепції, яка еволюціонувала від романтизму до позитивізму, характерним на обох її етапах є негативне ставлення до ролі централістично-бюрократичної абсолютистської держави в історичному процесі. Проте, відстоювати українські інтереси він мав саме у політичному кліматі абсолютистської Російської імперії, будучи переконаним прихильником еволюційного шляху поступу людського суспільства.

У певних історичних умовах М.Костомаров бажав незалежності України на засадах федерації. Основний зміст його програми як політолога полягав у забезпеченні, як слушно зазначається у новітній науковій літературі, довготермінового існування української етнічної ідентичності шляхом феде-

ралізму. Підхід Костомарова являв собою одну з ранніх спроб втілення ідеї "коренізації". Сприяючи підвищенню грамотності українського селянства, такий підхід забезпечував добрі шанси на збільшення кількості етнічно-свідомих українців. Ідея підходу Костомарова полягала в тому, що "українцям не слід намагатися бігти раніше, ніж вони навчаться ходити". Враховуючи труднощі, які пережило українське суспільство у ХХ столітті, цей підхід заслуговує серйознішого ставлення, ніж те, яке виявили до нього найближчі (та подальші. - Ю.П.) наступники Костомарова по українській інтелектуальній традиції. Виглядає, що ідеї Костомарова і досі належним чином не оцінені³⁴. Але, безсумнівно є те, що інтерес до них зростає. Підтвердженням цьому - нещодавно опубліковані праці С.Петренко, Д.Сондерса, В.Панченка та інші, нарешті - енциклопедія, присвячена життю і творчості Костомарова³⁵. Це важливий фактор і можна припустити, що він сприятиме досягненню повної оцінки внеску Миколи Костомарова в нашу культуру, в тому числі у творення української етнічної ідентичності.

З ряду причин, зокрема через специфічно український характер діяльності, Микола Костомаров не здобув того визнання у дорадянській і радянській історіографії, на яке заслуговував. З російського боку він звинувачувався у русофобії, з українського - у відсутності віри у свій народ тощо. Майже кожна його праця з появою у світ наражалася на гостру критику, яка тривала й після смерті вченого. Як відомо, немало критичних зауважень на адресу Костомарова висловив М.Грушевський, до яких нерідко апелювали пізніші історики, у тому числі з діаспори, інколи занадто захоплюючись критичним аспектом. Так, на думку Д.Сондерса, в біографії Т.Приймака (див. додаток) сумнівам Грушевського щодо Костомарова приділено незаслужено велику увагу.

Література (історіографія) про життя і творчість Миколи Костомарова нараховує сотні найменувань, вона різноманітна і суперечлива (Див. додатки до цієї статті). Її поява співпадає з часом виходу в світ перших творів Костомарова. Після його смерті відбувся різкий сплеск публікацій про нього, в тому числі в енциклопедичних виданнях. Першу хвилю історіографії про Костомарова можна окреслити 1917-им роком, коли в

ній спостерігалось дві основні тенденції: симпатія до нього як до постаті та ученого, а також антипатія як до історика, що сповідував ідеї народності та федералізму, був українофілом. Друга хвиля припадає на 1920-ті роки, коли вийшли друком праці про Костомарова як політолога і громадського діяча, публіциста і полеміста тощо Д.Дорошенка, М.Грушевського та ін., коли відбувався процес переосмислювання внеску Костомарова в історичну науку і практику. З початку 1930-х років цей процес надовго загальмувався, в оцінці творчої спадщини вченого переважала негативна тенденція, з деяким послабленням у період "відлиги" 1950-х й 1960-х років. Зріс інтерес до цієї постаті в 1967-му році, коли під егідою ЮНЕСКО відзначалося 150-річчя з дня народження Костомарова. Вийшли друком неординарні публікації Р.Іванової, Ю.Пінчука, В.Сарбея, Є.Шаблювського та ін. Третій - якісно новий період у вивченні та популяризації творчої спадщини Миколи Костомарова пов'язаний з початком 1990-х років, з набуттям незалежності Україною та іншими республіками СРСР. Побачили світ багато праць вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема монографії і біографії написані Ю.Пінчуком і Т.Приймаком.

Для досліджень кінця 1990-х й початку 2000-х років (Я.Дашкевич, Д.Сондерс та ін.) характерна присутність елементів новизни стосовно розкриття наукового змісту та оцінки творчої спадщини Костомарова. Зокрема, звернуто увагу на те, що популярність його монографії «Богдан Хмельницький» призвела до збільшення кількості людей, що були готові сприймати українців як окремий народ, що основним внеском ученого в потенціал виживання української нації можна вважати висвітлення її історії. Звертається увага на те, що до публікації в 1857 році його книги про Богдана Хмельницького роботи з української історії мали загалом компліятивний характер. Костомаров надав цьому предметові інтелектуальної респектабельності. Наголошується на тому, що дослідження Костомарова про період середньовіччя є дуже значними, а його праці присвячені Богдану Хмельницькому, періоду "Руїни" та Івану Мазепі, дають змогу скласти повну картину стану справ в Україні з кінця XVI ст. до початку XVIII ст., тобто у період, коли темп змін у долях українців був вищим,

ніж будь-коли в пізнішій історії (за винятком, можливо, кінця ХХ століття).

Напрацьована на протязі ХІХ-ХХІ століть наукова література про Миколу Костомарова, в якій досить повно освітлено його власну особу та його праці, засвідчує наявність міждисциплінарної галузі знань - костомаровознавства. Перелік основних праць про життя і діяльність цієї постаті додається.

- 1 Дзюба И.М. Украина-Россия: противостояние или диалог культур // Украина-Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений / Под научной ред. О.П.Лановенко. - К., 2001. - С.327.
- 2 Чалая Т.П. Воронежская находка. К вопросу о родословной историка Н.И.Костомарова - [Рукопись]. - С.2. Розвідка Т.Чалої написана на матеріалах Державного архіву Воронезької області (Ф.И-84. Оп.2. Д.1а).
- 3 Чалый П.Д. День светлой весны. Избранное. - Воронеж, 2001. - С.185.
- 4 Петренко - С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. - К.; Полтава, 2000. - С.20.
- 5 Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. - К., 1996. - С.16, 37.
- 6 Симоненко Р.Г. Кирилло-Мефодиевское общество (Украино-славянское товарищество) //Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885). - К.-Донецк, 2001. - С.198.
- 7 Дзюба Иван, Жулинський Микола. На вічному шляху до Шевченка //Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М.Г.Жулинський (голова) та ін. - К., 2001. - Т.1: Поезія 1837-1847. - С.36.
- 8 Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності //Київська старовина. - 2001. - №5. - С.27.
- 9 Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - К., 1996. - С.100.
- 10 Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. -Чернівці, 2000. - С.70.
- 11 Потульницький В.А. Политология и Н.И.Костомаров //Эн-

циклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885). - К.-Донецк, 2001. - С.358.

- 12 Петренко С.М. Вказ. праця. - С.20.
- 13 Сондерс Девід. Вказ. праця. - С.24.
- 14 Круглашов А. М. Вказ. праця. - С.13.
- 15 Там само.
- 16 Сондерс Девід. Вказ. праця. - С.24.
- 17 Там само.
- 18 Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885). - С.16.
- 19 Сондерс Девід. Вказ. праця. - С.21.
- 20 Костомаров Н. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность //Киевская старина. 1883. - №5. - С.234.
- 21 Петренко С.М. Вказ. праця. - С.21.
- 22 Там само. - С.19.
- 23 Грушевский А.С. Из харьковских лет Н.И.Костомарова. - СПб., 1908. - С.6.
- 24 Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове //Новь. - 1885. - №13. - С.65.
- 25 Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах //Костомаров М.І. Твори в двох томах. - К., 1967. - Т.2. - С.403.
- 26 Дзюба Иван, Жулинський Микола. На вічному шляху до Шевченка. - С.52.
- 27 - [Костомаров Н.]. Кобзарь. Тараса Шевченко. 1860 //Костомаров М.І. Твори в двох томах. - К., 1967. - Т.2: Повісті та оповідання. - С.428.
- 28 Киреева Р.А. Не мог жить и не писать: Николай Иванович Костомаров //Историки России: XVIII - начало XX века. - М., 1996; Литвак Б.Г. Николай Иванович Костомаров (1817-1885) //Портреты историков. Время и судьбы. - Т.1: Отечественная история. - М.; Иерусалим, 2000.
- 29 Панченко Володимир. Загадковий Костомаров про химерність соціальних ілюзій //День. - 2002, 18 січня. - С.8.
- 30 Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. - К., 1992. - С.119.
- 31 Там само. - С.107.
- 32 Костомаров Микола. Про відношення історії до географії та етнографії //Народна творчість та етнографія. - 1996. - №4. - С.33, 35, 36, 41.

³³ Іванко А.Б. Історики України XIX-XX ст. (Нариси української історіографії). - Кіровоград, 2001. - С.349.

³⁴ Сондерс Девід. Вказ. праця. - С.30.

³⁵ Петренко С. М. Вказ. праця. 192 с.; Сондерс Девід. Вказ. праця. - С.21-33; Панченко В. Вказ. праця. - С.8; Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885) / Председатель ред. коллегии В.А.Смолий; зам. председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю.А.Пинчук. - К.; Донецк, 2001. - 570 с., илл.

I. АРХІВ

Костомаровський архів у своїй сукупності є фундаментальним. Він складається з документальних і наративних джерел про життя, творчу, наукову та громадсько-політичну діяльність Миколи Костомарова, а також з інших матеріалів, які зберігаються в державних, відомчих архівах і музеях, рукописних зібраннях наукових бібліотек, приватних колекціях тощо. За традиційною видовою класифікацією джерел ці матеріали підрозділяються на декілька видів, серед яких епістолярій, біографічні матеріали, рукописні і робочі матеріали до творів, бібліографічні матеріали та ін. Вони в хронологічному відношенні охоплюють період 90-х років XVIII - початку XX століть і зберігаються в архівних сховищах Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Львова, Чернігова, Воронежа та інших міст, як в особистих костомаровських фондах, так і в інших фондах і колекціях.

Особисті фонди Костомарова відклалися: в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург) - далі РДІА - Ф.1603 (57 д., 1790-1911; за станом на 1994); у Відділі рукописів Національної бібліотеки Росії (Санкт-Петербург) - далі ВР НБР - Ф.385 (13 д., 1859-1873; за станом на 1982); в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ) - далі ІР НБУВ - Ф.ХХІІ (465 д., 1848-1884; за станом на 1980); в Російському державному архіві літератури і мистецтв (Москва) - далі РДАЛМ - Ф.1091 (12 д., 1858-1911; за станом на 1962); в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського - №527, 719, 722, 734 (13 д., 1861-

1881; за станом на 1962); у Воронежському обласному краєзнавчому музеї - №3818/22 д., 1862-1911; за станом на 1980).

У Воронежі є ще матеріали до біографії Костомарова, які знаходяться в Державному архіві Воронежської області - Ф.И - 18 (д.81, 89); Ф.И - 84(д.1а), 1795-1833; за станом на 2001.

Епістолярні матеріали Костомарова, рукописи його праць у С.-Петербурзі зберігаються також в інших фондах РДІА (Ф.733, 735, 777); у фондах ВР НБР (Ф.179, 236, 244, 386, 418, 539, 598, 621, 664, 738, 874).

У Москві епістолярні матеріали, рукописи праць дослідників про Костомарова зберігаються у фондах РДАЛМ (Ф.2, 369, 440, 450, 1348, 2430). У фондах Державного архіву Російської Федерації зберігаються слідчі матеріали Третього відділення «Об Украйно-славянском обществе», опубліковані в 1990 р. Археографічною комісією АН УРСР, зокрема справа - М.І.Костомарова (Ф.109, 1 експед., Д.81, Ч.3). У фондах Відділу рукописів Російської державної бібліотеки - далі ВР РДБ знаходяться деякі особисті документи Костомарова. Маються також відомості про пошукові заняття Костомарова в московських архівах (ВР РДБ, Ф.172; Російський державний архів давніх актів, Ф.31, 377, 1204) та ін.

У Львові епістолярні матеріали, копії творів Костомарова, виписки з його праць тощо зберігаються у фондах Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (Ф.11, 36, 57, 142 та ін.).

В Києві епістолярій, підготовчі матеріали до праць Костомарова, рукописи інших учених про Костомарова, переклади його праць зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (Ф.873, 1235); у фондах ІР НБУВ (Ф.ІІІ); у фондах Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (Ф.1, 3, 77, 99). Крім того, у фондах НБУВ знаходиться бібліотечна колекція Костомарова (1425 назв книг і 29 рукописів по каталогу 1903 р.), котру в 1894 р. передала А.Л.Костомарова до університету Св. Володимира. У фондах Державного архіву м. Києва зберігаються справи, в яких міститься інформація про викладацьку і наукову діяльність Костомарова в 1845-

Архівні матеріали про М.І.Костомарова знаходяться також і в інших архівних сховищах України і Росії, а також, певно, в архівах ряду країн СНД та інших держав.

II. ПЕРЕЛІК НАЙБІЛЬШ ДОКЛАДНИХ ПЕРСОНАЛЬНИХ БІБЛІОГРАФІЙ ПРАЦЬ М.І.КОСТОМАРОВА

1. Николайчик Ф. Библиографический указатель сочинений Н.И.Костомарова //Киевская старина. - 1885. - №5. - С.9-25.
2. Пыпин А. Список работ Костомарова //Вестник Европы. - 1885. - №5. - С.411-426.
3. Библиографический указатель сочинений Н.И.Костомарова //Литературное наследие Н.И.Костомарова. - СПб., 1890. - С.493-521.
4. Сочинения Н.И.Костомарова //Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н.И.Костомарова. 1885-1910. - Воронеж, 1910. - С.30-42.
5. Пінчук Ю., Ясь О. Наукова, публіцистична та літературна спадщина Миколи Костомарова: перевидання 1987-1998 рр. (Матеріали до бібліографії) //Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики - [Число 5] /Історіографічні дослідження в Україні - [Вип.10]: 36. наук. праць на пошану акад. В.А.Смоляя: У 2 ч. - К., 2000. - С.462-469.
6. Библиография трудов Н.И.Костомарова 1987-1998 //Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова /Председ. редколлегия В.А.Смолий; руковод. авт. коллектива и научн. редактор Ю.А.Пинчук. - К.; Донецк, 2001. - С.561-565.
7. Микола Іванович Костомаров (1817-1885): Матеріали до бібліографії / Упоряд. О.Т.Гончар, Г.В.Пасеченко / Відп. ред. Ю.А.Пінчук; вступн. ст. Ю.А.Пінчука. - Запоріжжя; Чернігів, 2002. - 124 с.

III. НАЙВАЖЛИВІШІ ПРАЦІ М.І.КОСТОМАРОВА

1. Українські балади. - Харків, 1839. - 43 с. Підпис: Ієремія Галка.
2. "Вітка". Малоруські вірші. - Харків, 1840. - 88 с. Підпис: Ієремія Галка.
3. О причинах и характере унии в Западной России. - Харьков, 1842. - 130 с.
4. Об историческом значении русской народной поэзии. - Харьков, 1843. - 214 с.
5. Славянская мифология [Уривки з лекцій, прочитаних в Університеті св. Володимира у другій половині 1846 р.]. - К., 1847. - 113 с.
6. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. - 1857. - Т.110, Кн.1. - С.200-290; Кн.2. - С.515-575; Т.111, Кн.3. - С.207-264; Кн.4. - С.529-574; Т.112, Кн.5. - С.323-376; Кн.6. - С.377-424; Т.113, Кн.7. - С.1-50; Кн.8. - С.315-358.
7. Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. - 1858. - Т.121, Кн.11. - С.289-346; Кн.12. - С.531-586.
8. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII ст. // Современник. - 1860. - Т.80, Кн.3. - С.5-62; Кн.4. - С.293-350; Т.83, Кн.9. - С.67-102; Кн.10. - С.503-564.
9. Украина // Колокол. - 1860. - 15 янв. - №61. - С.499-503. Без підпису.
10. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. - 1861. - Кн.1. - С.121-158.
11. Великорусские религиозные вольнодумцы в XVI веке: Матвей Башкин и его соучастники. Феодосий Косой // Отечественные Записки. - 1862. - Т.144, Кн.10. - С.317-348.
12. Гетманство Выговского. - СПб., 1862. - 112 с.
13. Кремуций Корд. Исторична драма з часів римських імператорів. - СПб., 1862. - 80 с.
14. О значении Великого Новгорода в русской истории [З публічних читань у Новгороді 30 квітня 1861 року] // Отечественные записки. - 1862. - Т.140, Кн.1. - С.84-105.
15. Очерки торговли Московского государства в XVI и XVII ст.

- СПб., 1862. - 299 с.
16. Кто был первый Лжедмитрий? Историческое исследование. - СПб., 1863. - 63 с.
  17. Вече и вечевое устройство в Древней Руси // Дело и отдых. Детский журнал г. Ахматовой. - 1865. - Т.1. - С.1-37.
  18. Смутное время Московского государства // Вестник Европы. - 1866. - Т.1. - С.1-154; Т.2. - С.1-129; Т.3. - С.1-174; Т.4. - С.1-93.
  19. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестник Европы. - 1868. - Т.2, Кн.4. - С.485-536; Т.3, Кн.5. - С.150-212.
  20. Последние годы Речи Посполитой // Вестник Европы. - 1869. - Т.1, Кн.2. - С.685-758; Т.2, Кн.3. - С.154-224; Кн.4. - С.618-694; Т.3, Кн.5. - С.138-153; Кн.6. - С.559-607; Т.4, Кн.7. - С.89-154; Кн.8. - С.548-587; Т.5, Кн.9. - С.17-104; Кн.10. - С.562-622; Т.6, Кн.11. - С.109-189; Кн.12. - С.668-739.
  21. Начало единой державы в древней Руси // Вестник Европы. - 1870. - Т.6, Кн.11. - С.5-54; Кн.12. - С.495-563.
  22. Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные Записки. - 1870. - Т.188, Кн.1. - С.33-97; Кн.2. - С.317-368.
  23. Збірник творів. - Одеса, 1875. - 127 с. Підпис: І.Галка.
  24. Царевич Алексей Петрович. По поводу картины Н.Н.Ге // Древняя и Новая Россия. - 1875. - Т.1, Кн.1. - С.31-54; Кн.2. - С.134-152.
  25. Павел Полуботок. Исторический очерк // Русская старина. - 1876. - Т.15, Кн.3. - С.500-525.
  26. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. - 1878. - Т.6, Кн.12. - С.806-817.
  27. Руина. Историческая монография 1663-1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Вестник Европы. - 1880. - Т.4, Кн.7. - С.202-271; Кн.8. - С.401-468; Кн.9. - С.5-78.
  28. Эллыны Тавриды. Историческая драма в пяти действиях. - СПб., 1884. - 149 с.
  29. Императрица Елисавета Петровна // Вестник Европы. - 1887. - Т.1, Кн.1. - С.61-104; Кн.2. - С.522-561; Т.2, Кн.3. - С.5-57.
  30. Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения, сцены, исторические отрывки. - СПб., 1890. - 521 с.

IV. ОСНОВНІ ПРАЦІ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М.І.КОСТОМАРОВА

1. Карпов Г.Ф. Костомаров как историк Малороссии. - М., 1871. - 35 с.
2. Антонович В.Б. Н.И.Костомаров как историк // Киевская старина. - 1885. - №8. - С. XXVI-XXXIV.
3. Мордовцев Д.Л. Исторические поминки по Костомарове // Русская старина. - 1885. - №6. - С.617-648.
4. Пыпин А.Н. Обзор малорусской этнографии: III. Николай Иванович Костомаров // Вестник Европы. - 1885. - №10. - С.777-804.
5. Семевский В.И. Николай Иванович Костомаров. 1817-1885 // Русская старина. - 1886. - №1. - С.181-212.
6. Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. - Львів, 1901. - 41 с.
7. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. - 1910. - №5. - С.209-225.
8. Багалей Д.И. Костомаровские дни в гор. Воронеже. - Харьков, 1911. - 12 с.
9. Дорошенко Д.І. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. - К., 1920. - 94, - [11]с.
10. Гермайзе О.Ю. М.І.Костомаров: З нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя й революція. - 1925. - №5. - С.6-11.
11. Грушевський М. С. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. - 1925. - №3. - С.3-20.
12. Крип'якевич І. Микола Костомарів (В 40 роковини смерті) // Стара Україна. - 1925. - №5. - С.92-94.
13. Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. - 1925. - №3. - С.28-66.
14. Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. - 1927. - №1/2. - С.39-65.
15. Грушевський О.С. До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі // Україна. - 1928. - №3. - С.50-57.
16. Янів Володимир. Українська духовність у творах Костомарова // Визвольний шлях. - 1953. - №12. - С.22-26.

17. Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М.І.Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії України. - К., 1959. 128 с.
18. Шабліовський Є. С. Микола Костомаров і Україна: До 150-річчя з дня народження // Жовтень. - 1967. - №4. - С.123-138.
19. Попов П. М. М.І.Костомаров як фольклорист і етнограф. - К., 1968. 113 с.
20. Пинчук Ю.А. Н.И.Костомаров как историк Украины: Автореф. дис. ...к.и.н.: 07.00.09/ АН УССР. Ин-т истории. - К., 1971. - 26 с.
21. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (Критический очерк). - К., 1984. - 190 с.
22. Мацьків Теодор. Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова // Український історик. - 1986. - №3/4. - С.5-14.
23. Мухіна Г. Теорія "хатнього вжитку": До століття смерті Миколи Костомарова // Сучасність. - 1986. - №2. - С.31-41.
24. Смілянська В.М. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М.І. Твори: У 2 т. - К., 1990. - Т.1. - С.5-37.
25. Пинчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. - К., 1992. - 232 с.
26. Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анна-лів») // Народознавчі зошити. - 1996. - №4. - С.251-258.
27. Ругмак Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. - Toronto; Buffalo; London, 1996. - XXIII, 263 p.
28. Ясь О.В. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945-1991) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на пошану д.і.н. Ю.А.Пінчука. - К., 1998. - Вип.8. - С.123-137.
29. Дудко В. Из комментария «Воспоминания о двух малярах» Миколи Костомарова // Київська старовина. - 1999. - №4. - С.45-51.
30. Литвак Б.Г. Н.И.Костомаров // Портреты историков: Время и судьбы. - М.; Иерусалим, 2000. - Т.1: Отечественная история. - С.52-66.
31. Петренко С. М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. Наук. ред. та упоряд. Ю.А.Пінчука. - К.;

Полтава, 2000. - 192 с.

32. Іванко А.Б. Український Кремуцій Корд (М.І.Костомаров) // Історики України XIX-XX ст.: (Нариси української історіографії). - Кіровоград, 2001. - С.64-82.
33. Пинчук Ю.А. Краткая биография Н.И.Костомарова // Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885) / Председатель редакционной коллегии В.А.Смолий; заместитель председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю.А.Пинчук. - К.; Донецк, 2001. - С.7-21.
34. Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. - 2001. - №5. - С.21-33.
35. Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885) / Председатель редакционной коллегии В.А.Смолий; заместитель председателя, научный редактор и руководитель авт. коллектива Ю.А.Пинчук. - К.; Донецк, 2001. - 570 с., илл.
36. Чалая Т.П. О дате рождения и родителях Н.И.Костомарова // Вопросы истории. - 2002. - №3. - С.175.

V. ПЕРЕВИДАННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ СТУДІЙ М.І.КОСТОМАРОВА ПРОТЯГОМ 1990-2002 рр.

1. Исторические монографии и исследования: В 2 кн. - М., 1990. - Кн.1, 2. 237 с.
2. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А.Замлинский / 2-е изд. - К, 1990. - 735 с.
3. Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т.1. - С.250-258.
4. Мазепинці / Публікація та примітки Ю.А.Пінчука // Укр. іст. журнал. 1990. №8. - С.133-144; №10. - С.148-158; №11. - С.137-145; №12. - С.142-150.
5. Права ли наши обвинители? / Публікація Ю.А.Пінчука // Укр. іст. журнал. - 1990. - №7. - С.140-146.
6. Твори в двох томах / Упоряд., автор передм. та прим

- В.Л.Смілянська. - К., 1990. - Т.1. 538 с.
7. Твори в двох томах. - К., 1990. - Т.2. 780 с.
  8. Две русские народности. - Харьков, 1991. - 72 с.
  9. «Закон Божий» (Книга буття українського народу) / Упоряд. І.І.Глизь. - К., 1991. - 38 с.
  10. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Репринт. вид. 1918. - К., 1991. - 493 с.
  11. Книги Биття Українського Народу // Вивід прав України / М.Грушевський, М.Костомаров та ін.; ред. М.П.Парцей. - Львів, 1991. - С.50-58.
  12. Мазепинці / Публікація та примітки Ю.А.Пінчука // Укр. іст. журнал. - 1991. - №1. - С.137-146; №2. - С.130-138.
  13. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ ст. и ком. Ю.А.Пінчук. - К., 1992. - 511 с.
  14. Мазепа / Предисл. и ком. Б.Г.Литвака. - М., 1992. - 334 с.
  15. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Авт. очерка и ком. Б.Г.Литвак. - М., 1992. - 303 с.
  16. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Публікація та примітки Ю.А.Пінчука // Укр. іст. журнал. - 1993. - №10. - С.121-132; №11/12. - С.124-137.
  17. Павел Полуботок // Историчні постаті України: Историчні нариси / Упоряд. та авт. вступ. ст. О.В.Болдирев. - Одеса, 1993. - С.337-383.
  18. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1994. - [Т.1]: Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604-1613. - 800 с.
  19. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1994. - [Т.2]: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. - 768 с.
  20. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М.: Изд-во «Чарли», 1994. - [Т.3]: Кудяев. Сын. Холоп. Сорок лет. - 574 с.
  21. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1994. - [Т.4]: Бунт Стеньки Разина. - 636 с.
  22. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М.; Смоленск, 1994. - [Т.6]:

- Раскол. - 604 с.
23. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М.; Смоленск, 1994. - [Т.9]: Русская республика: Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки). - 544 с.
  24. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М.; Смоленск, 1994. - [Т.10]: Старый спор: Последние годы Речи Посполитой. - 762 с.
  25. Слов'янська міфологія: Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. - К., 1994. - 384 с.
  26. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1995. - [Т.5]: Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография. - 656 с.
  27. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1995. - [Т.7]: Руина. Мазепа. Мазепинцы. - 800 с.
  28. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1995. - [Т.8]: Казаки. - 608 с.
  29. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1995. - [Т.11]: Славянская мифология. - 688 с.
  30. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1995. - [Т.12]: Земские соборы. - 636 с.
  31. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М.; Смоленск, 1995. - [Т.13]: Русь крещенная («Господство дома св. Владимира»). - 640 с.
  32. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом Обществе 10-го марта 1863 г.) / Публікація та ком. Ю.А.Пінчука // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський / За ред. В.А.Смоля та Ю.А.Пінчука. - К., 1995. - С.166-182.
  33. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 2 кн., 7 вып. - М., 1995. - Кн.1. - Вып.1/4. - 764 с.
  34. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: - М., 1995. - Кн.2. - Вып.5/7. - 813 с.

35. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. - Ростов н/Д., 1995. - Т.1. - 638 с.
36. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. - Ростов н/Д., 1995. - Т.2. - 606 с.
37. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. - Ростов н/Д., 1995. - Т.3. - 670 с.
38. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1996. - [Т.14]: Государи и бунтари («Господство дома Романовых от Михайла Федоровича до Петра I»). - 476 с.
39. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1996. - [Т.15]: Окно в Европу («Господство дома Романовых от Петра Великого до Екатерины Великой»). - 624 с.
40. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1996. - [Т.16]: Русские инородцы. - 608 с.
41. Про відношення історії до географії та етнографії (Лекція прочитана в Географічному товаристві 10-го березня 1863 року) / Публікація, пер. з рос. та примітки Ю.А.Пінчука, О.В.Петренка // Народна творчість та етнографія. - 1996. - №4. - С.33-42.
42. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред и сост. С.Е.Угловский и др. - М., 1997. - [Т.17]: Самозванцы и пророки. - 512 с.
43. Кремуций Корд: Драма / Пер. з рос. Р.Шевчука, П.Шевчука. - Львів, 1998. - 40 с.
44. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А.М.Кузнецова. - М., 1998. - Т.1. - 588 с.
45. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А.М.Кузнецова. - М., 1998. - Т.2. - 576 с.
46. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А. М.Кузнецова. - М., 1998. - Т.3. - 576 с.
47. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 4 т. / Сост. А. М.Кузнецова. - М., 1998. - Т.4. - 540 с.